

Співвідношення права і моралі

Ю. М. Самолюк,

радник голови Апеляційного суду м. Києва

У суспільстві діють різноманітні соціальні норми: правові, моральні, релігійні, етичні, естетичні, корпоративні, норми звичаїв, традицій тощо.

У юридичній літературі під соціальними нормами розуміють загальні правила поведінки людей у суспільстві, що зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу¹. У процесі взаємодії і взаємного впливу різних видів соціальних норм кожний із них, маючи загальні риси, характеризується і своїми специфічними особливостями.

Важливу роль у системі соціального регулювання з часу його виникнення стало відігравати право. За всієї своєї відносної самостійності право, як і інші види соціальних норм, виконує свої специфічні регулятивні функції не ізольовано й окремо, а в єдиному комплексі та тісному взаємозв'язку з іншими соціальними регуляторами. Слід зазначити, що в правовій доктрині існують різні думки щодо співвідношення права з іншими видами соціальних норм, його специфічних рис, місця і ролі у системі соціальних норм. Тому цікавим, на нашу думку, є питання взаємодії, виявлення спільних та відмінних рис права з іншими соціальними нормами, а особливо співвідношення права та моралі.

Ознайомившись з деякими правовими джерелами стосовно проблеми співвідношення і взаємодії права та моралі, можна зазначити, що існує дві основні позиції щодо цього: 1) право і мораль взаємодіють, хоча мають деякі відмінні риси; 2) позиція проти змішування права та моралі. Наприклад, В. Нерсесянц вважає, що помилковими є думки стосовно того, що право повинно бути моральним, оскільки це означає, що право повинно бути не правом, а мораллю, що зміст закону (позитивного права) повинен бути не правовим, а моральним. І подібне моральне праворозуміння деформує сутність не тільки права, а й моралі, оскільки моралізація права супроводжується юридизацією моралі. А метою теоретично розвинутого юридичного праворозуміння є правовий закон (а не моральний закон)².

Стосовно першої точки зору ще Кант у своєму праворозумінні спирався на ідею моральної автономії особистості, її абсолютної самоцінності, її можливості самій собі створити закон, знати свій обов'язок і реалізувати його³. Кант своїм моральними вченням про право морально (і філософськи) виправдовує і возвеличує «матерію» та принцип права, але досягається це у нього ціною «юридизації» моралі, принципом і категоричним імперативом якої є принцип права⁴. Філософське вчення про право І. Кант відносить до сфери моральної філософії.

¹ *Філософія* Канта и современность / Под общ. ред. Т.И. Ойзермана. – М., 1974. – С. 81.

² *Іванівська Л.П.* Звичаєве право в Україні: Навч. посіб. – К., 2002. – С. 81–84.

³ *Кант И.* К вечному миру. Трактаты о вечном мире. – М., 1963. – С. 112.

⁴ *Іванівська Л.П.* Цит. праця. – С. 112.

На відміну від цього «юрист, якщо він в той же час (у моральному відношенні) не філософ», розцінюється ним лише як законознавець, який стоїть «поряд з владою», обов'язки якого полягають у тому, щоб «застосовувати існуючі закони, а не досліджувати, чи потребують вони поліпшення»⁵. Проблема розрізнення права і закону розкривається у Канта в контексті співвідношення права і моралі. Морально обґрунтований закон у І. Канта – це розумне право, продиктоване ідеєю розуму. Спільність моралі та права полягає, за Кантом, у тому, що вони являють собою правила, продиктовані ідеєю розуму. Специфіка моралі – в тому, що вона потребує автономного встановлення і виконання «обов'язку заради самого обов'язку» – без будь-яких зовнішніх розрахунків, впливів, нагород.

В. Соловйов зазначає, що «право починається з духовних начал». Жити і поводитися відповідно до права – не тільки уловлювати правову суть життєвих ситуацій, робити чи слідувати відповідним юридичним рішенням, опиратись на діючі норми і т. д., а й, зокрема, діяти соціально й духовно виправдано. Тобто так, щоб у житті людей торжествували правда, справедливість, високі моральні засади. Усе це є не тільки у високих і етичних постулатах, у релігійних заповідях і канонах, а й у самому праві, затверджується в правовій матерії в силу вимог життя і раціональних засад і що найбільш суттєво – в силу самої природи права, його власної юридичної логіки. А звідси, як це дедалі більше проявляється у розвитку права, – по всьому тому, стосується змісту, історичного призначення права, що виражає головні «імперативи» людської цивілізації.

Загальне формальне визначення права як свободи, зумовленої рівністю, тобто рівним обмеженням, хоч означає власну сферу юридичних відносин, але ще нічого не говорить про їх справжній зміст, а тому й не може саме по собі слугувати вирішенню питання про зв'язок між правом і мораллю⁶.

Мораль – система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один із одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла й підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки⁷.

Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм моральних норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Воно охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право та ін.

За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

Визначень права, як вважає Т. Фуллер, є багато. Але коли право порівнюється з мораллю, то немовби припускається, що всім відомо, що стоїть за другим словом цього порівняння.

Томас Рід Пауелл зазвичай говорив: «Якщо ви можете думати про щось, пов'язане з чимось іншим, не думаючи про те, з чим воно пов'язане, то у вас юридичний склад розуму. У цьому разі мені здавалося, що юридичний склад розуму взагалі вичерпує себе в роздумах про право і схильний так і не дослідити того, з чим право пов'язане й від чого його відрізняють». Автор зробив спробу відновити цю рівновагу, наголошуючи в основному на відмінності між тим, що він називає

⁵ Копейчиков В. В. Правознавство. – К., 2002. – С. 173.

⁶ Лон Л. Фуллер. Мораль право. – К., 1999. – С. 4.

⁷ Соловьев В. Право и нравственность. – М., 2001. – С. 265.

Теорія та історія апеляційного судочинства

ває мораллю обов'язку і мораллю прагнення. Відсутність такого розрізнення стала, на його думку, причиною багатьох неясностей у дискусіях між правом і мораллю⁸.

У суспільстві право й мораль тісно пов'язані. Їх співвідношення проявляється в стані єдності, відмінності та взаємодії. З позиції визначення права вирізняють усвідомлення людиною свого внутрішнього «я», якого вона повинна неухильно дотримуватись, і конкретні форми, межі зовнішнього прояву поведінки особи до інших людей, соціальної групи, суспільства, держави у вигляді вимоги, веління, заборони.

«Золотим правилом» моралі, відомим із найдавніших часів, є таке: «Не роби щодо інших так, як ти не хотів би, щоб вони робили щодо тебе». У багатьох випадках правові норми як би виростали з моральних принципів.

Дотримання норм права – моральний обов'язок громадянина, який визначається моральною і правовою культурою суспільства.

Правда, жодне суспільство в історії розвитку людства не досягло гармонії права й моралі.

Як самостійні нормативні регулятори право й мораль водночас мають спільні риси. Зокрема, і право, і мораль:

- регулюють відносини між людьми (спільний родовий предмет регулювання);
- це правила поведінки загального характеру, оскільки адресовані якщо не до всіх, то принаймні до великої групи людей, а не до конкретних осіб;
- спрямовані на встановлення визначеного порядку в суспільних відносинах (спільна родова мета);
- можуть збігатися за змістом, коли норми права закріплюють норми моралі (наприклад, християнську моральну заповідь «не укради» повторює відповідна заборона у Кримінальному кодексі);
- мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливості. Навіть у класовій державі норми права були вираженням справедливості, на якій ґрунтуються норми моралі. Останні, своєю чергою, були зумовлені матеріальним і духовним розвитком суспільства;
- виконують функцію соціального компромісу між індивідом, групою індивідів і суспільством, сприяють збереженню стабільності й рівноваги у суспільстві;
- мають нормативний характер, тобто формують правила, межі свободи суб'єктів, є засобами нормативного вираження справедливості;
- є універсальними критеріями оцінки поведінки суб'єктів у різних сферах суспільної діяльності;
- сприяють певному типу культури, рівневі розвитку суспільства.

Взаємодія норм права і норм моралі в процесі правотворчості проявляється у тому, що:

- норми права створюються з урахуванням норм моралі, що панують у суспільстві, виступають як формально (офіційно) визначена міра справедливості, і тому право в широкому розумінні є моральним явищем. Наприклад, заборона вбивства – це насамперед моральна заборона, а потім уже правова;
- норми права змінюються і розвиваються під впливом норм моралі. Наприклад, зміна ставлення до комерційної діяльності зажадала юридичного

⁸ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Х., 2001. – С. 6–18.

закріплення, оскільки норма, що забороняє комерційну діяльність в Україні, морально відпала;

- норми права скасовуються у разі невідповідності вимогам норм моралі, яка панує в суспільстві. Наприклад, смертна кара в Україні;

- норми права оцінюються громадянином, який реалізує їх із погляду моралі;

- норми права тлумачаться посадовою особою, яка здійснює правозахисну діяльність, відповідно до норм моралі, що панують у суспільстві. Особливо це стосується тих норм права, котрі містять у своєму тексті оцінні поняття (наприклад, «цинізм», «особливе зухвальство» – у кримінальному законодавстві України). Їх неможливо зрозуміти і застосувати без звернення до норм моралі;

- правозастосовний процес, включаючи його останню стадію – прийняття правозастосовного акта, здійснюється з урахуванням норм моралі;

- своєю чергою норми права сприяють утвердженню прогресивних моральних уявлень. Наприклад, ст. 21 Конституції України закріплює гуманістичні засади справедливості: «Всі люди є вільними й рівними у своїй гідності та правах»;

- норми права сприяють усуненню перепон на шляху розвитку нових моральних норм. Наприклад, норма про рівність форм власності формує у громадян не лише необхідне почуття відповідальності за цілісність державної і комунальної власності, а й моральне право господаря, власника;

- норми права виступають як засоби охорони й захисту норм моралі. Наприклад, статті Цивільного кодексу спрямовані на захист і охорону таких моральних цінностей, як добре ім'я, незаплямована репутація, честь, гідність.

Розмежування права й моралі може бути проведене за рядом таких критеріїв:

1. За походженням: норми моралі формуються поступово, в процесі суспільного життя на основі уявлень про добро й зло, справедливість, честь, безчестя, мають неофіційний характер і можуть передаватися з покоління в покоління; норми права складаються у процесі взаємодії людей як певні норми, повторювані відносини та ідеї, які визнає і захищає держава, і мають офіційний загальнообов'язковий для всіх осіб характер.

2. За сферою регулювання: моральне регулювання поширюється на відносини, які не піддаються зовнішньому контролю, на відносно вузьку сферу міжособового спілкування – кохання, дружбу, взаємодопомогу тощо; норми права регулюють лише ті відносини, які мають загальносуспільне значення і є найважливішими.

3. За формою вираження: норми моралі не мають офіційно фіксованих норм вираження і можуть міститися у релігійних заповідях, традиціях, прислів'ях та ін.; право ж має ознаку інституціоналізованості, його норми набувають формального виразу в нормативних актах та приписах, встановлених державою, – законах, указах, постановах, наказах, інструкціях та ін.

4. За ступенем деталізації: норми моралі не містять точних деталізованих правил поведінки, вони виступають як принципи проголошення безособової повинності формування бажаної поведінки; норми права й законодавства, в якому право втілюється, є деталізованими правилами про належну, бажану і заборонену поведінку, яка реалізується через механізм правового регулювання.

5. За засобами забезпечення виконання та специфікою санкцій: додержання моралі забезпечується внутрішнім переконанням, чинністю громадської думки, суспільним впливом, соціально-психологічними стереотипами; право охоро-

Теорія та історія апеляційного судочинства

няється та гарантується примусовою силою держави. Порушення правових норм зумовлює юридичну відповідальність – негативні наслідки майнового, особистого й організаційного характеру, що застосовується в певному порядку державним апаратом. При цьому перелік санкцій має чітко фіксований характер.

Деякі колізії у взаємодії права та моралі виникають у питаннях трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, проведення клінічних випробувань лікарських засобів на пацієнтах (добровольцях), штучного запліднення, прискорення смерті невиліковного хворого для припинення його страждань та ін.

Важливу роль моральні норми відіграють у процесі правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних юридичних справ. Так, мотив і мета деяких злочинів, інших правопорушень є обов'язковими або додатковими ознаками, що повинні бути встановлені при кваліфікації. А в разі припинення судового рішення про позбавлення батьківських прав моральний фактор часом є вирішальним.

Досить складним не тільки з правового, а й з морального боку є питання тримання взятих під варту і засуджених осіб. До уваги беруться юридичні, соціальні, економічні, географічні і, звісно, моральні фактори сумісного перебування засуджених і їх охорони. Йдеться і про розміщення засуджених за категоріями, умовами тримання, обмеженнями, видами і порядком покарань (покарання не повинні бути жорстокими чи такими, що принижують людську гідність), а також про деякі інші фактори.

Окремі норми права, здебільшого процесуальні, в моральному змісті нейтральні (наприклад, у ст. 38 Кримінально-процесуального кодексу України йдеться про передачу справи одного суду до іншого і норма байдужа у моральному відношенні).

Дуже часто існує невідповідність між правом і мораллю. У деяких межах узаконюється свобода аморальної поведінки чи в деяких межах аморальність є правом і гріх не є злочином. Наприклад, людина, яка пиєчить насамоті і яка відмовляється допомагати ближнім, котрі потребують цього, – права, а людина, що вламається до цього негідника, – не права. Чому це так? Мабуть, відмінність проста: перший за всієї своєї негідності сидить спокійно й нікого не зачіпає, тоді як другий влаштовує наступальне насильство. Значить, закон дозволяє аморальність «страждаючу» і забороняє аморальність діючу: закон проти нападаючого, але й цей принцип не може бути відповідно проведеним. Існує злочинна бездіяльність: не тільки лікар чи міліціонер, а й кожна людина зобов'язана за законом, у відомих випадках, надавати допомогу ближнім, і хто в тих випадках залишається тим, хто постраждав, належить законній відповідальності. Очевидно, відносини між правом і мораллю надто складні для того, щоб принцип ділення вичерпувався тут однією простою ознакою⁹.

Визнаючи між правом і мораллю внутрішній смисловий зв'язок, вважаючи, що вони нероздільні і в прогресі, і в занепаді своєму, ми стикаємося з двома короткими поглядами, які заперечують цей зв'язок на прямо протилежних «основах». Один погляд виступає в ім'я моралі і, бажаючи захистити запропоновану чистоту морального інтересу, безперечно, відштовхує право й усе, що його стосується, як приховане зло. Інший погляд, навпаки, заперечує зв'язок моралі й

⁹ Лон Л. Фуллер. Цит. праця. – С. 28–32.

права в ім'я останнього, визнаючи юридичну галузь відносин як цілком самостійну і яка характеризується власним абсолютним принципом. Відповідно до першої точки зору зв'язок права шкідливий для моралі; відповідно до другої – зв'язок з мораллю в кращому разі не потрібен для права¹⁰.

Моральний принцип вимагає, щоб люди вільно удосконалювались; для цього необхідне існування суспільства, але суспільство не може існувати, якщо кожному бажаному дозволяється безборонно вбивати й калічити своїх ближніх; відповідно, примусовий закон, який дійсно не допускає злу волю до таких крайніх виявів, що руйнують суспільство, є необхідною умовою морального вдосконалення і в цій якості вимагається самим моральним початком, хоча і не є його прямим вираженням.

Припустимо, вища мораль вселяє нам байдужість до того, що нас пограбують, покалічать, вб'ють, але та ж мораль (з альтруїстичного боку) не дозволяє нам бути байдужими до того, щоб наші близькі безперешкодно ставали вбивцями і вбитими, грабіжниками і пограбованими, і щоб суспільство, без якого й одна особа не може жити й удосконалюватись, підлягало небезпеці руйнування. Така байдужість була б ознакою моральної смерті.

Потреба особистої свободи припускає – для власної своєї реалізації – утиск свободи тією мірою, якою вона за даного становища людини несумісна з буттям суспільства загальним благом. Ці два інтереси – індивідуальної свободи й суспільного благополуччя – протилежні для абстрактної думки, але однаково обов'язкові морально, в дійсності збігаються. З їх зустрічі народжується право¹¹.

Таким чином, право природне є і право позитивне й з цього боку може виражатись у такій формулі: право є історично рухоме визначення примусової рівноваги між двома моральними інтересами: формально моральним інтересом особистої свободи і матеріально моральним інтересом суспільного блага.

Ще яснішим є збіг обох моральних інтересів у галузі права кримінального. Свобода кожної людини чи її природне право жити, діяти й удосконалюватись було би, мабуть, лише словом, якби реалізація цього права залежала від сваволі будь-якої іншої людини, якій захочеться вбити чи скалічити свого ближнього або забрати в нього засоби для існування. І якщо я маю природне право відстоювати примусовими засобами свою свободу і безпеку від посягань чужої злої волі, то відстоювати проти неї інших за допомогою тих же засобів – мій прямий моральний обов'язок. Цей спільний для всіх обов'язок і виконується публічним правом – кримінальним, забезпеченим усіма необхідними для цього засобами.

Але, захищаючи свободу мирних людей, кримінальне право залишає достатній простір і для дії злої волі й не змушує нікого бути добродетельним. Зла й пристрасна людина може, якщо хоче, проявити свою злість у особистому злі, інтригах, наживі, сварках, а свої хибні пристрасті – в пияцтві, азартних іграх, розпусті. Тільки тоді, коли зла воля чинить замах на об'єктивні, публічно визнані норми людських стосунків, загрожує безпеці самого співжиття, тоді тільки інтерес суспільного блага, який збігається з інтересом мирних людей, повинен примусово обмежити свободу злочинця. Право в інтересах свободи дозволяє людям бути обмеженими, не втручатись у їх вільний вибір між добром і злом; воно тільки в інтересах суспільного блага перешкоджає обмеженій людині бути

¹⁰ Лоп Л. Фуллер. Цит. праця. – С. 5.

¹¹ Нерсесянц В.С. Философия права: Учеб. для вузов. – М., 2003. – 38–39.

Теорія та історія апеляційного судочинства

злодієм, небезпечним для самого існування суспільства. Завдання права зовсім не в тому, щоб злий світ перетворився на царство Боже, а тільки в тому, щоб він не перетворився на пекло¹².

Отже, право як загальна норма може керуватися лише визначеними намірами, які дозволяють загальнодоступну перевірку. За особистих образ, які підлягають кримінальній відповідальності, ображеному дозволяється, якщо він хоче, помститися тому, хто ображає, тими ж засобами – його свобода зла поважається тут так, як і свобода зла його противника; а якщо він морально вище того і не вважає помсту для себе дозволеною, то він все одно не звернувся б до зовнішнього закону, незважаючи на всю свою чутливість до образи. Якщо ж він відмовляється від помсти, тим краще для нього і для суспільства, якому надається право вільно висловити своє моральне судження. Для юридичної оцінки важлива не зла воля сама по собі, і не результат дії сам по собі, який може бути й випадковим, а тільки зв'язок наміру з результатом, чи ступінь стійкості та послідовності злої волі в реальних діях, так як цей ступінь реалізації і відповідний ступінь безпеки для суспільства підлягають об'єктивному визначенню.

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на відмінності між правом і мораллю, мораль впливає на зміст і функціонування права. Вона впливає на право по лінії правотворчості, правозастосування і правовиховання.

Особи, які складають законодавчий корпус, самі є носіями визначеної моралі, мають визначені уявлення про добро і зло, сукупності моральних цінностей. Їхні моральні погляди впливають на зміст законів, що приймаються. Але законодавчі органи, приймаючи закон, повинні керуватися не стільки особистими моральними уявленнями, скільки рівнем морального стану суспільства загалом. Чим точніше й адекватніше в законах виражені моральні погляди суспільства, тим ефективніше діють закони.

Врахування вимог панівної в суспільстві моралі робить саме право морально змістовним.

Вимоги права збігаються з вимогами моралі. Можна погодитись, що право – це мінімум моралі. Дійсно, в праві виражено багато різних моральних норм: не вбий, не вкради, будь чесним, справедливим... Мораль у порівнянні з правом ставить більш високі вимоги. Право цікавить зовнішня складова поведінки. Мораль же вимагає поводитися передусім за велінням совісті, за внутрішніми переконаннями.

Мораль виступає як критерій оцінки права. Право, що не відповідає її вимогам, оцінюється негативно, морально не схвалюється, осуджується.

Моральне становище суспільства впливає не тільки на застосування права, а й на інші форми його реалізації. Чим вищий рівень моральної свідомості членів суспільства, тим легше, безболісно і безкомпромісно дотримуються й виконуються норми права. Навпаки, моральний нігілізм завжди йде в ногу з правовим нігілізмом.

Право часто включає прямі положення дотримуватися норм моралі й у разі їх порушення встановлює неблагополучні для порушника юридичні наслідки.

Особливі моральні вимоги право висуває до працівників юридичної сфери. Закони про суди, прокуратуру, адвокатуру вимагають неухильного додержання норм моралі у відповідній сфері процесуальної діяльності, фактично ніби окрес-

¹² *Нерсесянц В.С.* Цит. праця. – С. 42.

люють моральний ідеал судді, прокурора, адвоката й державного діяча. У ряді випадків розробляються кодекси честі. Наприклад, Управлінням Міжнародної асоціації юристів, яка об'єднує понад 2 мільйони юристів із 170 країн, у 1995 році в Единбурзі ухвалено Генеральні принципи етики адвокатів.

Зневажання мораллю межує із зневажанням права. І це природно, позаяк їхні вимоги багато в чому збігаються.

Таким чином, право тісно взаємодіє з мораллю, вони характеризуються спільними ознаками, хоча мають і відмінні риси.

Судова влада у процесі забезпечення демократизму сучасної Української держави

В. В. Сенчук,
здобувач Національного університету
«Острозька Академія»

Становлення України як сучасної демократичної держави нерозривно пов'язано з утвердженням і вдосконаленням функціонування властивих для демократії інститутів, які покликані забезпечувати не лише демократизм державної влади загалом, а й створювати систему гарантій для тих фундаментальних правових цінностей і принципів, які становлять основу демократичної організації публічної влади. З огляду на це проблема науково-теоретичного дослідження проблем організації і функціонування основних інститутів демократичної держави є важливим актуальним завданням юридичної науки, насамперед таких дисциплін, як теорія держави і права та конституційне право. Усталене в переважній більшості джерел з теорії держави і права визначення демократичної держави виходить з її тлумачення в термінах здійснення народовладдя та забезпечення народного суверенітету. Не ставлячи під сумнів плідність та обґрунтованість цього теоретико-методологічного підходу, слід зауважити, що загальне поняття демократичної держави не може бути повністю описано виключно через звернення до інститутів народовладдя, а також до народовладдя як одного з фундаментальних конституційних принципів державного ладу України (про виняткову роль цього конституційного принципу в утвердженні конституціоналізму в Україні та забезпеченні демократичного характеру Української держави писав В. Погорілко¹). З цієї причини в багатьох сучасних дослідженнях поряд з невід'ємними від демократії інститутами народовладдя (зміст поняття народовладдя як категорії конституційного права всебічно розкриває О. Тодика²) також аналізуються й інші інститути та принципи, серед яких важлива роль

¹ Погорілко В. Ф. Теоретичні проблеми сучасного українського конституціоналізму // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 61–62.

² Тодика О. Ю. Категорія народовладдя в системі інших категорій конституційного права: співвідношення і взаємозв'язок // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 35–46.